



# basic education

Department:  
Basic Education  
**REPUBLIC OF SOUTH AFRICA**

**SENIOR CERTIFICATE/  
NATIONAL SENIOR CERTIFICATE**

**GIREDI YA 12**

**XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)**

**PAPILA RO SUNGULA (P1)**

**HUKURI 2020**

**TIMARAKA: 80**

**NKARHI: Tiawara ti2**

**Papila leri ri na 10 wa tipheji.**

**SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO**

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A:	Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B:	Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C:	Ririmi eka mbangu	(40)

2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.

3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.

4. Khwatihata ehansi ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.

5. Nombora tinhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke xiswona.

6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.

7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.

8. Minkarhi leyi ringanyetiweke

XIYENGE XA A:	Timinete ta 50
XIYENGE XA B:	Timinete ta 20
XIYENGE XA C:	Timinete ta 50

9. Tsala swi basa no vonaka.

**XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO****XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

**XITSHURIWA XA A: PROSI**

- |   |   |                |
|---|---|----------------|
| 1 | Magumo Mafumo a a tsakerile ntirho wa vuphorisa ku sukela evuntsongwanini bya yena. Loko a ri karhi a dyondza kwale xikolweni xa le henhla xa Mahahela, u pfulekile mahlo a tiva leswaku na vuphorisa bya le magondzweni byi kona. U tsakisiwile ngopfu hi byona hi ku vona vachayeri vo tala va chava swipitikopo. U lo na pasa Giredi ya 12 o longwa swa yena a kongoma ekholichi ya kona kwale Pitori. Endzhaku ka malembe manharhu u vuyile a tikhomerile phepha ra tidyondzo ta yena ta vupitikopo. A a ri yena mabulandlela wa vuphorisa lebyi eXurhani.  | 5              |
| 2 | Kunene ntirho u wu kumile hi n'hwetini ya Sunguti hi lembe ra 1989. Leswi loko a ri exikolweni a va pfa va dyondza hi ku endla, a nga karhatekangi ngopfu hikuva matirhelo a ri na masema ya wona. U tirhile na van'wana maphorisa va n'wi dyondzisa matirhelo ya vona. Leswi a a ri munhu wa nhloko yo olova a nga hlwelangi ku twisisa ntirho. Va tirhile tano va pfa va ya epatwini na ku tekisa vanhu mapapila yo chayela. Eku sunguleni a a tirha hi vukheta lebyikulu, hi ku chava ku nghena emiringweni. Vatswari va yena a va n'wi tovile ndleve leswaku vanhu va nga ku rhiya hi ku olova u tikuma u heleriwile hi ntirho. Hi ku famba ka nkarhi u naverile vanhu lava a a tirha na vona hikuva vona a va tshama va tlhumile hi mali. Loko a va vutisa, nhlamulo a ku ri: 'U fanele ku xa emahlweni.' U kale a tokota a tlhela a thwasa eka matirhelo ya vona. | 10<br>15       |
| 3 | Loko a yimisa mimovha a a tala ku yimisa mathekisi na mimovha leyi a yi vonaka yi hlakarilenyana, kutani a a jikela endzhaku ka wona leswaku muchayeri a ta chika a ya eka yena. Marito yo sungula a ku ri ku: 'Lulamisa, a wu swi voni ku ri swilo a swi tshamisekangi!' Loko muchayeri a swi tiva ku a swi tshamisekangi a a tisecha a humesa mali ya phepha. Magumo u kale a kuma na vito ra 'Lulamisa', leri se a a tiveka swinene hi rona. Swilo swi fambe hi ndlela yaleyo nkarhi wo leha swinene. Lulamisa a nga tshamangi hi mavoko loko swi ta eka mhaka ya swa tibuku, a a hlaya a tlhela a humelela. Muholo wa yena wu tlakukile a tumbela hi wona. Varhangeri va Magumo va swi vonile leswaku xitumbelelana a xi ri kona hikuva masema ya matirhelo ya yena se a ma twakarile, hikuva van'wana va vachayeri a va va lume ndleve.                            | 20<br>25<br>30 |
| 4 | Ku fikile laha a fanele ku tirhela ehofisini hi ku va a tlakusiwile entirhweni. Lulamisa o meno! A ku yena u lava ku herisa vukungundzwana lebyi endlwaka hi maphorisa lamatsongo. U tirhile epatwini a kondza a lava ku huma phenxeni. Eku sunguleni ka lembe ra yena ro hetelela ro tirha, ku thoriwile holobye loyi a tiva matirhelo ya Lulamisa. Siku rin'wana u famberile lomu Lulamisa a tirhela kona. Hi siku leri holobye loyi u tsakerile ku chayela movha wa yena hi yexe ku nga ri lowu wa ntirho. U tile a pyanyile nenge eka xilepulana xa mafurha hi vomu, eka ndhawu leyi a ku chayeriwa hi rivilo ra le hansi ra mpimo wa 60 km/h.  | 35             |

5 Mbuyangwana Lulamisa a nga vonangi xirimhana, u endlile sweswa masiku a ya endzhaku ka movha a ri ka ri a ku: 'He hosi lulamisa, swilo swi onhakile ngopfu namuntlha, a mi hlayi mimfungho, secha xikhwama u ta hundza swi hela.' Holobye u lo humesa xikhadana xa yena ku komba leswaku hi yena mani. Hala tlhelo murindzi wa yena wa karhi ku teka nkandziyiso wa leswi nga ku humeleleni hi riqingho. Lulamisa a nga ha tivi timhaka ta yena, u sungurile ku xavelela kambe ko fana na kwala. Ti lo namba ti rhosa, ntirho na wona wu hela na mali ya phenxeni yi hungutiwile. U vangele ndyangu wa yena vusiwana lebyikulu na tingana. Hakunene hambu wu famba ankoveni ...

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Xana Magumo a a tshama emugangeni wihi? (1)
- 1.2 Hi xihhi xivangelo xo va Magumo a nyikiwile vito ra 'Lulamisa' hi vachayeri? (2)
- 1.3 Xana Magumo a a dyondzerile ntirho wa yena edorobeni rihi naswona u sungurile ku tirha rini? (2)
- 1.4 I yini lexi endleke leswaku Magumo a tsakela ntirho wa vupitikopo? (2)
- 1.5 Tsavula rito rin'we eka xitshuriwa leri vulaka kutirha hi ndlela ya vuxisi na ku pfumala vutshembeki. (1)
- 1.6 I yini lexi a xi endla leswaku holobye a chayela hi rivilo ra le henhla eka ndhawu ya rivilo ra mpimo wa 60 km/h? (2)
- 1.7 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka:
- 1.7.1 Nhloko yo olova. (2)
- 1.7.2 To namba ti rhosa. (2)
- 1.8 Loko va ku: 'Ufanele ku xa emahlweni' eka ndzimana ya 2 va vula leswaku u fanele ku ...
- A ya emahlweni hi vutomi.
- B pfuka nampundzu.
- C tlhariha.
- D tirha hi matimba. (1)
- 1.9 Hlamula 'hi swona' kumbe 'a hi swona' kutani u seketela nhlamulo ya wena. Magumo a ku ri yena wo sungula emugangeni wa ka vona ku va xipitikopo. (1)
- 1.10 Hikokwalaho ka yini Magumo a arile ku tlakusiwa a ya tirhela ehofisini? (2)
- 1.11 Hi yihi ndlela leyi swipitikopo swi nga engetelela tinghozi emapatwini? (2)
- 1.12 Loko a wu tirhile na Magumo a wu ta va u n'wi tsundzuxile yini mayelana na matirhelo ya yena yo hamboloka? (2)
- 1.13 U vona swi fanerile ku va mfumo wu tsemile mali ya Magumo ya phenxeni? Seketela vonelo ra wena. (2)

**XITSHURIWA XA B: XIFANISO**

**SUNGULA SIKU RA WENA HI NDLELA  
YA MILO**

**XAVA MILO!**

**NGHENELA** Mphikizano  
\*120\*4247#

U nga **TIWINELA**

[Xi huma eka: [www.google.com](http://www.google.com)]

- 1.14 Xana xixavisiwa lexi nga laha henhla xi kongomisiwile eka va mani? Seketela. (2)
- 1.15 Endlelo ra mufana ro yimisa voko ehenhla na xibakele ri kombisa yini? (2)
- 1.16 Hi byihi vuxaka lebyi byi nga kona exikarhi ka nhlokomhaka na nkarhi lowu nga eka wachi eka xifaniso lexi? (2)

**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**

**XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA****XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa xa C laha hansi kutani u longoloxa tipoyinti ta nkombo u kombisa ku pfuna ka matluka na mihandzu ya mugwava.

**SWILETELO**

1. Longoloxa NKOMBO wa tipoyinti hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70, u kombisa KU PFUNA KA MATLUKA NA MIHANDZU YA MUGWAVA
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala poyinti YIN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINYI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke ma ri endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

**XITSHURIWA XA C****KU PFUNA KA MATLUKA NA MIHANDZU YA MUGWAVA**

Mihandzu ya magwava i swakudya swa nkoka leswi pfunaka ku aka miri wa munhu wu nga khomiwi hi mavabyi hi ku olova. Exikarhi ka tinxaka ta ntsandzavahlayi ta mihandzu leyi nga kona ku na magwava lama tekeriwaka ehansi hi vanhu. A va tivi leswaku mugwava wu tshungula no sivela mavabyi lawa ma hi tsandzekisaka ku hanya hi tharhamukile no gwirima eka mintirho ya hina ya siku na siku.

Vulavisisi bya swa rihanyu byi paluxa leswaku magwava na matluka ya wona swa pfuna swinene ku horisa mukhuhlwana hi xihatla. Lava karhatekaka hi vuvabyi bya chukela ku vuriwa leswaku mati ya matluka yamagwava lama virisiweke ma lawula mpimo wa chukela emirini wa munhu. Nxungeto wa vuvabyi bya mfukuzani wa hunguteka loko munhu a dya magwava. Byongo byi tshama byi xalamukile no hanya kahle loko munhu a nwa mati ya matluka ya magwava. Vaxisati lava karhatekaka loko va ri emasikwini va nga hunguta swivavi na swithavi hi ku nwa mati lama swekiweke ya matluka ya mugwava. Mahlo ya munhu ma hlayiseka a vona hi mfanelo handle ko pfuniwa hi manghilazi ya mahlo loko a dya magwava swinene. Mikarhalo na ntshiketo wa miehleketo swa suka loko munhu a dya magwava. Magwava ma tlhela ma pfuna ku hlayisa mbilu yi tshama yi hanye kahle. Entiyisweni swa fanela leswaku vanhu va byala migwava emakaya ku tikumela vutshunguri bya mahala.

[Xi hundzuluxeriwile xi huma eka: [www.google](http://www.google)]

**NTSENGO WA XIYENGE XA B:**

**10**

**XIYENGE XA C: RIRIMI EKAMBANGU****XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

**MIA CHISANYAMA**

*Ekusuhi na xitolo xa Hisasekile eRolle.*

Khitikanani ma kayivela nwinooo!  
Ya hina nyama yi oxiwa hi vavanuna  
ntsena.

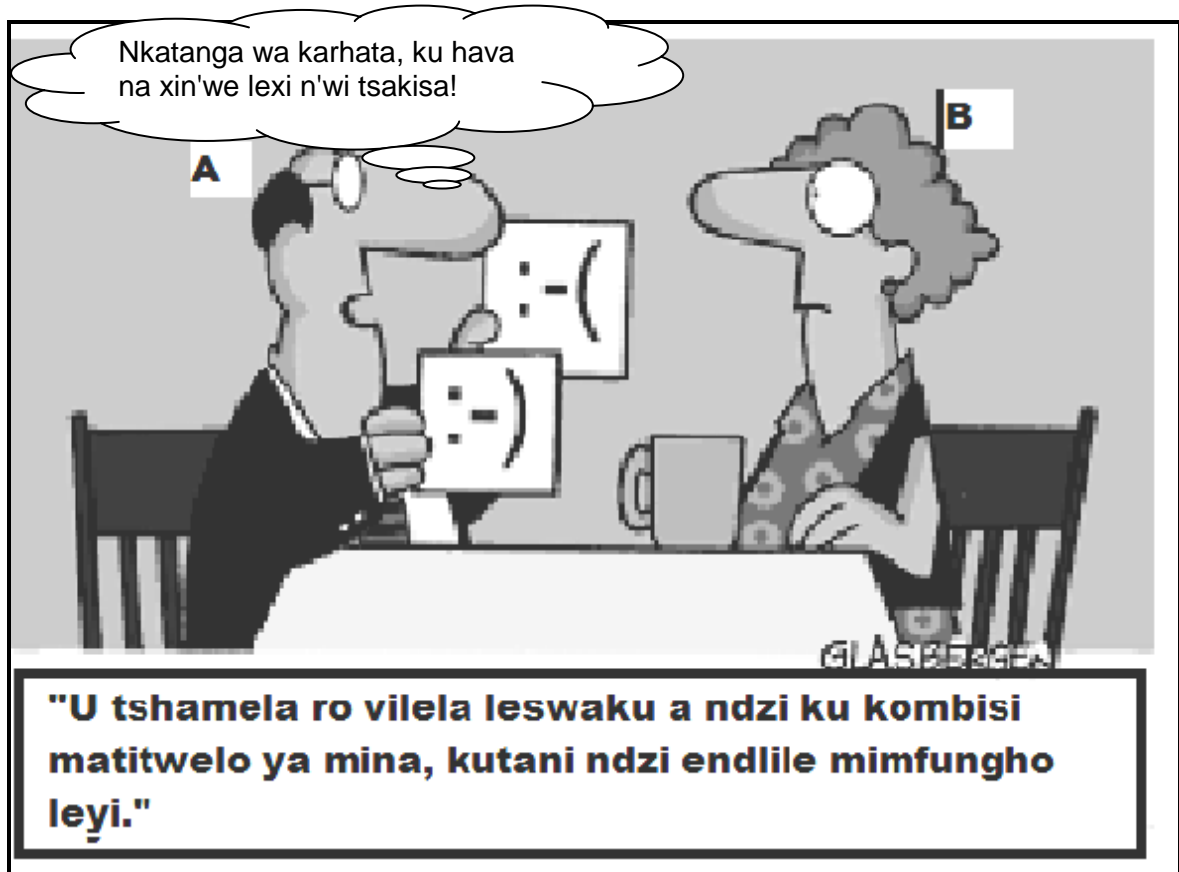
[Xifaniso xi huma eka [www.google.co.za](http://www.google.co.za)]

- 3.1 Xana mutsari wa xinavetiso lexi nga laha henhla u tirhisile yini ku koka rinoko ra vaxavi? (2)
- 3.2 Xana xinavetiso lexi xi kongomisiwe eka va mani? (1)
- 3.3 Rito ra khitikanani ri vula leswaku:
- A Vanhu a va tihlayise.  
B Vanhu va tihlawulele ku ya kumbe va tshama.  
C Vanhu a va ye hi xitalo.  
D Vanhu a va hatlise. (1)
- 3.4 Tsavula xivulwa lexi kombaka mboyamelatlhelorin'we eka xinavetiso lexi. (2)
- 3.5 Hi wihi nkoka wo va ku nyikiwile vuxokoxoko bya laha Chisanyama leyi yi kumekaka kona? (2)
- 3.6 Marito lama nge: 'Ya hina nyama yi oxiwa hi vavanuna ntsena' ya hi komba yini hi vhengele ra Mia Chisanyama? (2)

**[10]**

**XIVUTISO XA 4: KHATHUNI**

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

**XITSHURIWA XA E**

[Xi huma eka: [www.google.com](http://www.google.com)]

- 4.1 Xana vanhu lava va le kwihi? (1)
- 4.2 Kombisa vuxaka bya munhu wa A na wa B. (2)
- 4.3 Hi xihhi xivangelo xa ku va munhu wa A a tirhisa mimfungho ematshan'wini yo vulavula kunene? (2)
- 4.4 Vito ra Glasbergen eka khathuni ri kombisa:
- A Vito ra ndhawu leyi va nga eka yona.
- B Vito ra munhu wa A.
- C Vito ra vun'winyi bya khathuni.
- D Vito ra munhu wa B. (1)
- 4.5 Maendlelo ya munhu wa A ya kombisa yini hi yena ku ya hi leswi tsariweke eka ximbyarumbyaru xo ehleketa? (2)
- 4.6 Rito 'tshamela' ri kombisa yini hi munhu wa B? (2)

**[10]**



**XIVUTISO XA 5: RIRIMI NA VUSWIKOTI BYO HLELA**

5.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso ehansi ka xona.

**XITSHURIWA XA F**

Manana Xikhwexe loyi a ri na tintswalo swinene. A a ri na vana vanharhu va vanhwana lava a va rhandza swinene. Vana va yena a a va hlayisa hi mfanelo. A a nga tirhi ntirho wo nyawula, kambe a wu nga ta tshemba leswi a swi endlela ndyangu wa yena. A a akile na diyindlu ledyinkulu lero hambiloko vanhu va n'wi endzerile a va nga pfumali byetlelo. Rirhandzu ra manana Xikhwexe eka vana va yena ri yile ri ya tlulela na le handle. Vana vo tala a va ta va ta tshama ekaya ra yena loko va huma exikolweni. Loko va fikile a va nyika swakudya va dya a tlhela a va pfumelela na ku nghena endlwini ya yena va vona thelevhixini. Tanihileswi a swi endla swi huma embilwini a swi nga n'wi tikeri ku va a tsemelana nhloko ya njiya na vana va van'wana vanhu. Leswi swi kale swi ya fika na le tindleveni ta van'wamabindzu van'wana lava a nga va koka rinoko hi ntirho lowu a wu endla. Va nyikerile hi mali yo tala swinene laha a nga kota ku teka na vana lava va pfumalaka a tshama na vona. Sweswi u tiveka emisaveni hinkwayo hikwalaho ka mintirho ya yena leyinene. Vanhu va sungurile ku va na mavondzo va rivala leswaku u lo swi tirhela. Hakunene mintirho ya vulavula.

[Vutitumbuluxeri]

- 5.1.1 Nyika nkomiso wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.  
**Manana** Xikhwexe a ri na tintswalo swinene. (1)
- 5.1.2 Tirhisa rito leri tikisiweke ku vumba xivulwa na nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi nga laha hansi.  
Vanhu va sungula ku va na mavondzo va **rivala** leswaku u lo swi tirhela. (2)
- 5.1.3 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu taka.  
Hakunene mintirho ya vulavula. (2)
- 5.1.4 Nyika nhlamuselo ya xivulavulelo lexi landzelaka:  
Ku tsemelana nhloko ya njiya. (2)
- 5.1.5 Tlhela u tsala xivulwa lexi nga laha hansi u siva riengeteri leri tikisiweke hi rin'wana leri nga na nhlamuselo yo fana na rona.  
Vana va yena a va rhandza **swinene**. (2)
- 5.1.6 Tsala vun'we bya rito leri tikisiweke.  
Swi fikile na le **tindleveni** ta yena. (1)

- 5.1.7 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka ntsongahato.  
Vana va yena a va hlayisa hi mfanelo. (2)
- 5.1.8 Hlanganisa swivulwa leswimbirhi hi rihlanganisi leri faneleke.  
Sungula xivulwa hi rihlanganisi **Hambileswi**.  
Vana va yena a a va hlayisa hi mfanelo. A a nga tirhi ntirho wo nyawula. (2)
- 5.2 Xiyaxiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

**XITSHURIWA XA G: XIFANISO**[Xifaniso xi huma eka [www.google.co.za](http://www.google.co.za)]

- 5.2.1 Nyika ritofularha ra rito leri tikisiweke.  
Loko hi ri **endzeni** ka rivala ra mintlangu. (1)
- 5.2.2 Xivuriso xa '**n'wana u ta an'wa hi tsheve**' u nga xi tirhisa loko swi te yini? (2)
- 5.2.3 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka tlhelo ra nandzulo.  
Hi tlangela ku hlula ntsena. (2)
- 5.2.4 Nyika ntirho wa xiaki xa rito leri tikisiweke.  
**E**Afrika-Dzonga va tshembile hina. (1)

**NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40**  
**NTSENGO WA TIMARAKA: 80**